

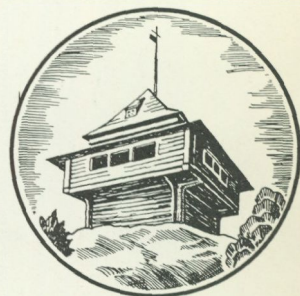
Fataburen 1976

Fataburen

Nordiska museets och Skansens
årsbok 1976

Fataburen

1976

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Magne Velure i samarbete med Bengt af Klintberg
och Reimund Kvideland

Pärmens färgbild: Mörksuggor utanför ett fönster, akvarell
av Verner Molin. Tapeten är från Nordiska museets samlingar.

Tryckt hos Berlingska Boktryckeriet, Lund 1976
ISBN 91 7108 122 4

Den illegale sygdomsbehandling som folkløristisk problem

Bidrag til en socio-kulturel oversigt for Danmark

Birgitte Rørbye

1

I den ældre danske folkløristiske forskning interesserede man sig især for det gamle og traditionelle inden for folkemedicinen; det var overtroen som genre mere end menneskene, der betød noget. Derfor sorterede forskerne de unødvendige og „vildledende” oplysninger fra, som de moderne folkløriste finder væsentlige med deres ønske om at studere ikke bare en historisk udvikling, men også den kulturelle og sociale kontekst. Denne kløft mellem den ældre og den nyere kulturforskning mener jeg har fået ganske særlig stor betydning i forbindelse med studiet af de kloge folk, fordi de i virkeligheden udgør et samfundsproblem, dengang som nu.

Uden at forskerne måske selv ønskede det, var der tale om anvendt forskning, og myndighederne, der skulle dømme for ulovlig lægepraksis, fik næppe andre oplysninger end, at der var tale om overlevede forestillinger, som fornuftige og dannede mennesker ikke kunne tro på. Lægen og folkløristen J. S. Møller udtrykker det på denne måde i 1932: „Deres kurative metoder har alle dage enten været ofte ældgammel Folkemedicin, i stor stil ogsaa Slagger efter en tidligere Tids anerkendt medicinsk Terapi, eller Magi, Trolddom, eller som Regel begge; Magien havde sit Grundlag i den herskende Folketro, der sikkert ofte ogsaa har behersket 'den kloge' selv, selv om hun eller han ofte forstod selv at hjælpe til ved Smaafif og Smaabedragery”(1).

Folkløristen Hans Ellekilde har i en afhandling, der blev trykt i 1957, fortalt om

Tjørnehovedkonerne, der virkede på Præstøegnen i Sydøstsjælland igennem 150 år(2). Han bygger bl.a. også på F. Ohrts undersøgelser af deres trylleformler og læsninger, og hele artiklen bærer præg af, at her har vi virkelig en af de store *kloge* familier for os, der har været opsøgt af patienter langvejs fra. Imidlertid viser det sig, at Tjørnehovedkonerne langt fra har holdt sig til at udlevere bånd eller snore, der var blevet læst over, mumle trylleformler, eller sætte tandpine hen i en tjørn, nej, de udskrev recepter på 6 slags dråber, Tjørnehoved badevand og unguentum griserum compositum, lige som de også kunne kunsten at foretage gnidninger, og det vil med moderne sprogbrug sige: give massage. Vi må bare finde disse oplysninger i andre kilder end traditionsoptegnelserne. Så er det nogle har spurgt mig: jamen, var Tjørnehovedkonerne da slet ikke *kloge* koner? Så dybt kan det ligge, at de kloge kun benyttede overtro. Men billedet af de kloge i 1800-tallet er kompliceret og forvirrende, og Tjørnehovedkonerne er i virkeligheden et udmærket eksempel på en af de almindelige typer af folkelige professionelle hjælpere i lokalsamfundet.

2

Almindeligvis fremhæves loven af 1794 som den første egentlige kvaksalverforordning i Danmark. Ganske vist var det allerede i 1619 blevet forbudt uberettigede „Apothekere, Bartske, Chymister, Oculister, Bruksnidere, Qvaksalvere, Empirici,

i hvad Navn de have kan, Mænd eller Qvinder" at give de syge medicin til indvortes brug, men det var først i de sidste tiår af 1700-tallet, at behovet var blevet så stort, at en straffelovgivning kunne gennemføres. En af årsagerne var kønssygdommenes udbredelse. Der var tale om gennemgribende konsekvenser med mange dødsfald og i heldigere tilfælde invaliditet og vansiring blandt den voksne arbejdsføre del af befolkningen. Dette var katastrofalt set ud fra en samfundsøkonomisk synsvinkel, og staten søgte at gribe ind og oprette offentlige behandlingssteder, og som det første land gjorde man det gratis for de syge. Fysikus Hahn og distriktskirurg Flock i Horsens skriver om patienterne i deres indberetning fra december 1793:

Først bruger de, hvad de selv troede at vide, venner og naboers råd, dernæst såkaldte kloge mænd (kvaksalvere) – hvis mængde her i landet er et ødelæggende onde for landmanden; de bruger disse helst, fordi de er deres lige, snakker dem efter munden, anvender kuns et medikament (nemlig mercurius), omgås frit dermed som andre med brød og giver dem, når medicinen hændelsevis træffer sygdommen en så betryggende attest, at de nu og til alle tider uden fare kan omgås al smitte uden deraf at blive befængte; følgen deraf viser sig des værre for ofte – og til sidst den rette læge; hans kundskab er da som oftest ude af stand til at hæve den forårsagede skade, i det mindste ikke at erstatte tabet. På denne måde er næseødelæggelsen sket der, og således vil det vedblive dels at vanskabe ubesmittede, dels også at vedligeholde, ja udbrede den veneriske sygdom, når slige kvaksalvere frit må øve deres spil(3).

Den 5. september 1794 udgik den nye forordning, hvor enhver kvaksalver, der tog syge i kur og udsatte disse for fare straffedes første gang med 20 Rdl. i bøde (eller 8 dage på vand og brød), og anden gang med 6 måneders fængsel – en straf der fordobledes for hver yderligere dom. I praksis blev kvaksalverene ikke altid straffet så hårdt, fordi man var tilbageholdende med at idømme dem fængsel og hellere lod dem være i fred eller hurtigt benådede dem. 1854 blev straffen mildnet til *indtil* 100

Rdl. i bøde eller simpelt fængsel *indtil* 4 måneder og i gentagelsestilfælde samme straf ramme eller under graverende forhold fængsel på vand og brød. Disse love var gældende indtil 1934.

Loven af 1794 indeholdt en mærkelig paragraf, der viste sig utrolig vanskelig at administrere. Der blev åbnet mulighed for de særlig kyndige til at få bevilling til at praktisere inden for et afgrænset geografisk område efter metoder, vedkommende skulle have dokumenteret nærmere. På den måde fik Danmark i løbet af de næste små hundrede år flere *anerkendte* kvaksalvere – og forskerne fik ved samme lejlighed et uvurderligt materiale, der kunne belyse den kloges virksomhed. En analyse af materialet omkring de mere end 100 ansøgninger, der blev sendt ind, *anskueliggør* det *modsætningsforhold*, der bestod mellem de centrale myndigheder og den lokalbefolkning, der ofte nærede større tillid til en af deres egne end til den lærdom og teknik, de uddannede var i besiddelse af. En fysikus udtrykker det på denne måde i forbindelse med en ansøgning: „Der er ingen trang til en benbrudslæge i amtet, men det kan ikke nægtes, at en sådan trang føles subjektivt af befolkningen i en ualmindelig grad”(4). Trods Sundhedskollegiets modstand fik denne ansøger sin bevilling. Ud over disse kvaksalvere, der fik en begrænset anerkendelse opstod en anden gruppe, *nødhjælpererne*, som strengt taget ikke havde nogen ministeriel tilladelse. Det skete i flere tilfælde, at ansøgningerne blev tilbagesendt med en tilføjelse, der i høj grad kunne misforstås. I 1840 fik den såkaldte Roldhusmand på Fyn et sådant svar: "Indbemeldte af forskellige Landmænd i Vissenbjerg, Rørup og Fjeldsted Sogne i Fyen indgivne Ansøgning om, at Boelsmand Christian Nielsen af Rold maa forundes Tilladelse til at helbrede for Arm- og Benbrud samt udvortes Saar, kan efter de oplyste Omstændigheder ikke bevilges. Derimod vil der intet være til Hinder for, at bemeldte Christian Nielsen uden at anses som Kvaksalver yder Tilskadekomne den fornødne øjeblikkelige Hjælp, inden en

1-2. Stine Kudsk (1809–95) som midaldrende og gammel. Hun fik bevilling som benbrudslæge 1849. En lokal læge der kritiserede hende offentligt, måtte opgive sin næsten 20-årige praksis på egnen efter en avispolémik hvor lokalbefolkningen havde taget skarpt til genmæle. Foto Medicinskhistorisk museum, København.

Læge tilkaldes”(5). Det var ikke bare ansøgeren og hans patientskare der opfattede dette som en form for godkendelse. Også de juridiske myndigheder tog hensyn. En jysk nødhjælper frikendtes for kvaksalveri i 1853 og i dommen hed det: „— så findes der i dette tilfælde så meget mindre grund til at drage tiltalte til ansvar, blot fordi han har fornyet forbindingen, som han ved den ham givne koncession ellers intet vilde have forud for en person, som ingen slig koncession havde, og som dog måtte ligefrem være berettiget eller endog moralsk forpligtet til at yde foreløbig hjælp”(6).

Nødhjælperne har – trods deres diskutabile bevilling – alle søgt om at få den, og det vil sige, at det også gjaldt for dem, at de ønskede at virke ikke bare blandt deres nærmeste. Benbrudslægerne, nødhjælperne og de andre ansøgere betragtede deres

viden som en uddannelse til et erhverv som klog. Allerede på ansøgningstidspunktet var deres kundekreds ofte så stor og deres erfaringer så rige, at de var blevet anklaget for kvaksalveri, og nu forsøgte de at undgå en dom ved at få den offentlige accept. For mange ansøgere gælder det, at de bakkes op af deres lokale sogneråd, præsten, læreren, apotekeren og til tider amtmanden. Deres modstandere kunne være enkelte lokale læger, men ofte holdt disse sig neutrale eller de ligefrem støttede ansøgningerne. Almindeligvis var det i landfysikus – et eller to amters ledende læge – eller i sundhedskollegiet ansøgerne fandt deres egentlige modstandere. I kraft af faglig viden, manglende lokal tilknytning og større indflydelse på den bevillingsgivende myndighed, var det ofte dem der „sejrede”, og det vil sige at de fleste ansøgere fik afslag. Men spørgsmålet er om dette afslag fik så

stor betydning. Normalt var straffen hurtigt overstået og bestod enten af en bøde, som patienterne mange gange hjalp med til at betale, eller hvis pengene manglede, i fængsel på nogle dage. Lægerne var forsigtige med at anklage dem, for ikke at udfordre den offentlige mening på egnen.

Lægen E. Hennings, der havde privat praksis i Thisted i Nordjylland fra 1862 til 1871, var en af dem, det gik galt for. På samme egn havde Stine Kudsk i 1849 fået bevilling som benbrudslæge, og hun var én af de få, der aldrig blev dømt, endsige anklaget. I 1870 var der dog optræk til en konflikt. En ung pige, der havde fået benene knust i et mølleværk, blev bragt de ca. 40 km til Stine Kudsk i Nors, hvor hun døde nogle dage efter. Stines berømmelse havde kostet pigen livet, men Stine selv havde handlet helt korrekt ved øjeblikkelig at tilkalde lægerne fra Thisted. Læge Hennings, der på dette tidspunkt havde været næsten 20 år på egnen, benyttede sig af lejligheden til at angribe Stine offentligt, og det gav anledning til en hel avispolemik, hvor Stines tilhængere tog voldsomt til genmæle med meget personlige anklager mod lægen. Også modsætningsforholdet mellem lokalbefolkningen og den fremmede – Københavnsfødte – læge viste sig tydeligt. „Hr. Doktorens' Opdagelse gaar ud paa, at Thyboerne og Morsingboerne med et slags Kreaturer, vanføre og skæve, pukkelryggede og halte” skriver degnen og skolelæreren i Morsø lige så skarpt (7). Det hører med til episoden, at læge Hennings få måneder efter forlod Thy for stedse.

For en særlig type kvaksalveri kunne fængselsstraffen blive for en længere tid. Kirsten Krathus måtte sidde 18 måneder i Kvindefængslet på Christianshavn, fordi hun havde valgt dette farlige speciale, sådan som det også fremgår af en lejlighedsvis, der blev digtet i anledning af, at Chr. Detlefsen i 1899 fejrede sit 25 års jubilæum som læge i byen Holstebro i Midtjylland (8).

*Og Kjæn Krathus hjælper aarlig
Syge Folk i Hobetal.*

*Pigebørn, naar de blir daarlig'
– Hvad ret ofte hændes skal –,
Ty'r til hende da i Fart:
Hun fordriver Ondet snart.*

Den kvinde der fordrev sit foster dømtes efter Danske lov til døden. Hendes eventuelle hjælpere slap betydeligt lettere med forbedringshus i 1–2 år. Efter 1866 blev straffen for den aborterende kvinde dog mildnet og herved bragt mere i overensstemmelse med den benådningspraksis man længe havde fulgt.

Det juridiske begreb kvaksalver kan virke forvirrende, når vi interesserer os for alle, som ud fra en ikke-autoriseret viden gav sig af med at hjælpe mod sygdomme, ulykker og hvad der ellers kunne true tilværelsen. Kloge folk og kvaksalvere er ikke det samme, begrebet kvaksalver er med sin juridiske definition mere entydig. Gennemarbejder man det danske retsmateriale vedrørende kvaksalvere, møder vi mange forskellige typer. Der kan være lægeuddannede fra udenlandske universiteter, jordemødre og apotekere, som har givet – for mange – gode råd, magnetisører, homøopater, der ikke samtidig var lægeuddannede. I København fandtes i 1880 ikke mindre end 7 lægeuddannede, privat praktiserende homøopater. Vi møder benbrudslæger, der modtager bevilling og får eftergivet straffen, amatørforskere, fabrikanter – jeg kunne blive ved længe endnu.

Det er ikke noget tilfælde, at de kloge, der behandlede med overtroiske midler ikke er blevet nævnt, for de er i mindretal i denne forbindelse, og noget tyder på, at man var forsigtig med at anklage netop dem, for ikke at skabe martyrer eller aktualisere lokalpatriotismen. Kloge folk, som var fortrolige med trolddomsråd og kun benyttede dem og ingen medikamenter, kunne simpelthen slet ikke anklages for kvaksalveri, men indtil 1840 blev de dømt for signen og manen, en af de gamle hekseparagraffer vedrørende „uægte trolddom”. „Ægte trolddom” derimod var den som bragte heksene til bålet, og her lød anklagen på, at de havde forsvoret deres Gud, at

de var frafaldne. Da man ophævede loven om signen og manen, betød det dog ikke at man nu anså det for den enkeltes private sag. De trolddomskyndige kloge blev fremover dømt for bedrageri, dog ansås det nu for en formildende omstændighed – som i heldigste tilfælde kunne føre til frifindelse – hvis den kloge selv troede på sine behandlings nytte. Dette nød husmandskonen Ellen Jensdatter, der praktiserede på Sorø-egnen på Sjælland, godt af, da hun i 1861 var anklaget. I sagsbehandlingen hedder det:

Hun har fremdeles tilstaaet at have taget Gaardmand Niels Rasmussens 15-aarige Datter i Kuur for Skjæver eller engelsk Syge, og i den Anledning at have foreskrevet denne forskjellige efter Stiftpysici Erklæring iøvrigt temmelig indifferente Midler samt Brugen af et Bændel om det bare Liv, hvorfor Niels Rasmussen betalte hende 2 à 3 Mk., som han under en senere Forklaring har paastaet dog kun for hans Fortæring hos hende, ligesom hun endelig ogsaa har tilstaaet at have læst over Tørklæder, der tilhørte Folk, der lede af Gigt, for herved at helbrede disse, hvilken Læsning efter hendes Paastand under et efter Overrettens Kjendelse optaget Reassumptionsforhør dog kun har bestaaet i, at hun i Eenrum oplæste Bønnen „Fadervor“ over Tørklæderne. Vel har denne Tiltalte under samme Forhør yderligere forklaret, att hun, naar der frivillig blev tilbudt hende noget for den foretagne Læsning, tog derimod, men da hun i Forbindelse hermed har paastaet, at hun ganske vist troede, at den af hende anvendte Læsning havde helbredende Kraft, hvilken Forklaring ikke findes at kunne forkastes, og hun saaledes ikke kan ansees overbeviist dermed at have forbundet nogen bedragerisk hensigt, findes der hverken for den af hende over Bændelet til Arrestantens Barn eller over Tørklæderne foretagne Læsning at kunne paalægges hende noget kriminelt Ansvar(9).

For folkloristen betyder lovændringerne i 1840, at det kildemateriale, som retssagerne med de kloge udgør, herefter bliver meget vanskeligt at finde, for under bedrageri kan der jo skjule sig så uendelig meget.

J. S. Møller har i sin bog „Om kvaksalveri og kvaksalvere“, der blev udgivet i 1942, gennemgået en række af 1900-tallets kvak-

salverisager og inddelt dem i forskellige grupper som: „kiropraktiken“, „religiøs påvirkning“, „den dyriske magnetisme“, „behandling ved elektricitet“, „behandling med medicin – homøopatisk medicin – naturlægemetoder – massage, bade og lys“, samt „behandling for benbrud, forvridninger og sår“(10). Her kunne man nemt få det indtryk, at de trolddomskyndige kloge totalt forsvandt omkring århundredeskiftet, men traditionsoptegnelserne i arkiverne taler stadig om behandlinger ud fra de traditionelle forestillinger.

Modsatningsforholdet er imidlertid kun tilsyneladende og skyldes netop lovens og folkloristernes forskellige udgangspunkter. Folkloristerne har i deres optegnelser interesseret sig for overtroen, myndighederne for lægens konkurrenter. Bratbjærgmanden, Chr. Jensen Mann, der levede fra 1876 til 1956, var en af Danmarks store ikke-autoriserede lægeudøvende. Allerede i 1902 fik han sin første dom, – og sit første afslag på en ansøgning om bevilling – men handlingerne af patienter fortsatte han med til sin død. Chr. Jensen Mann omtales i J. S. Møllers bog, han blev levendegjort i Carl Alstrups film „Den kloge Mand“, aviserne bragte ofte artikler om ham, og i følge egne udsagn var han yngste led i en hel familie af benbrudslæger, der havde haft deres virke i Vendsyssel i Nordjylland igennem mere end 100 år. Om denne mand – og denne familie – fortæller det utrykte kildemateriale på Dansk Folkemindesamling intet. Han benyttede aldrig overtroiske effekter og var derfor ikke relevant for den ældre forskning, men hans betydning på den egn af Jylland, hvor han fik sit virke, bliver jo ikke mindre af den grund. I anledning af 80-årsdagen den 16. april 1956 blev han interviewet af en journalist:

– Chr. Jensen! Der er jo ogsaa et mere alvorligt Minde, som det nok kan gaa at nævne. I Oktober 1928 boede du en Maanedts tid i Fjerritslev, som Følge af en Anmeldelse?

– Ja, lad os bare tale lidt om dette. Min gode Samvittighed har jeg i Behold. Og det er noget af det vigtigste i en saadan Forbindelse. – Man smed mig faktisk ud af Arresten før Tiden, man

3-4. Chr. Jensen Mann, kaldet Brathjergmanden t.v. (1876-1956), var en af Danmarks store ikke-autoriserede lægeudøvere. Foto Det Kongelige Bibliotek, København. – Sagen mod Brathjergmanden i 1928 blev kendt over hele Danmark, og ved årets slutning bragtes ovenstående tegning i „Blæksprutten”, et julehefte med satiriske kommentarer til årets begivenheder. Teksten lyder: „Endnu er ikke Miraklernes Tid forbi. Da Mirakelmanden kom ud.”

var bange for Folk. Men jeg tog alligevel til Fjerritslev til den i Dommen fastsatte Tid, jeg skulle lukkes ud – for ikke at skuffe det store Arrangement, som jeg vil kalde min Festdag. Da var der ogsaa Biler med fremmede Kendingsbokstaver i Byen. Folk var kommet fra alle Egne af Landet for at byde mig: vel mødt! Jeg tror, der var 4-5000 Mennesker. Det var Meningen, der skulde have været Modtagelse paa Kroen, men da alle Rammer der var alt for snævre, maatte man benytte Dyrskuepladsen, hvor en af mine gode Venner, Amdraadsmedlem Niels Jensen, Øland, holdt Hovedtalen, og overrakte mig en Sparekassebog med et stort Beløb og et Guldur(11).

Beløbet på sparekassebogen var på ikke mindre end 3100 kr. – 100 kr. for hver dag Chr. Jensen Mann havde siddet i arresten.

3

Vil man give et billede af de kloge folk siden 1794-loven, må man medtage alle typer, Brathjergmanden, Tjørnehovedkonerne, homøopaterne, nødhjælpslægerne og alle de andre, der blev opsøgt når man behøvede mere hjælp end man selv og ens nærmeste kunne præstere. Kun på denne måde kan vi få et indtryk af de kulturelle og sociale rammer, og på denne baggrund vurdere betydningen af de traditionelle forestillinger.

Ofte møder man den opfattelse, at de kloge folk var noget der særlig forekom i de øde egne af Midt- og Vestjylland. Lægen W. Dreyer skriver i 1866: „Jeg tvivler om, at der findes mange Børn i Jyllands mere af-sides Egne, som ikke blive signede og maalte, saa almindelig er Skikken, og det betragtes som næsten lige saa nødvendigt, som at Barnet døbes”(12). Opfattelsen var, at de kloge folk hørte sammen med en primitiv livsførelse og tankegang, og at de langsomt ville forsvinde af sig selv efterhånden som tiderne og dannelsesniveaulet ændredes. Synspunktet er ikke helt galt, når det vel at mærke er de trolddomskyndige kloge folk, der er tænkt på, og ofte omtales da ogsaa heksene i samme forbindelse. Heksetroen kan kort skitseres som en tro på, at der findes onde magter, der kommer til udtryk gennem onde mennesker:

heksene. Stadig meget skematisk giver de trolddomskyndige kloge folk sig af med at bekæmpe heksenes gerninger, og dette var en af årsagerne til at visse kloge folk behandlede vidt forskellige symptomer med de samme metoder. Deres diagnose gik ud på, at det var hekseforgørelse der lå bag, og at det var denne mere end den konkrete sygdom, der skulle bekæmpes. Den kloge kunne derfor mislykkes i følge disse folkelige forestillinger, hvis han havde mindre kraft end heksen, og så måtte man se at finde én der var stærkere. Maren Haaning fra Vindblæs virkede nærmest som en magnet for de heksetroende i en stor del af Jylland. I virkeligheden var der tale om en hel familie, der praktiserede på Løgstøregnen ved Limfjorden fra omkring 1800-1930. I folkelig omtale hed de dog altid „Maren Haaning” eller „Vindblæskonen”, selv om deres rigtige navn måske var et helt andet. Maren Haaning blev ofte først opsøgt af de mere fjernboende syge, når den lokale kloge havde givet op, ja, ikke sjældent henviste denne endog selv patienterne til hende, når det kneb. Anders Ulfkjær i Midtjylland, der var en betydelig klog mand bekendt for sine trolddomsevner, fik et vist samarbejde med Vindblæskonen efter at hun havde hjulpet hans datter for en psykisk sygdom. I dag sælges på Ringkøbing Apotek et medikament, der kaldes „Lars Kannevorfs røde dråber”. Oprindeligt var det Maren Haanings opskrift, men Anders Ulfkjær fik den, og han lærte sine to praktiserende sønner at fremstille den. Det var den yngste af dem, Lars Andersen Kannevorf (1856-1905), der flyttede til Ringkøbing i Vestjylland og fik dråberne opkaldt efter sig.

Denne type trolddomskyndige kloge folk kunne kaldes forgørelsesbekæmpere. Typen er især knyttet til ældre tiders samfund og forestillinger. De hører hjemme i det lille samfund, hvor mennesker lever på de samme steder som generationerne før dem, hvor man kender hinanden så godt, at alle særheder, alle aggressioner, alle talenter i gruppen er fortrolige og nære. Samfundet vender indad. Det som af nogen med et ne-

gativt ord kaldes sladder og af andre omtales mere positivt, som „man kommer hinanden ved“, giver mulighed for at afvise mange ydre påvirkninger, der er uoverskuelige og fremmedartede, og derfor kan true sammenholdet og fællesskabet. Det var i sådanne lokalsamfund, at reformationstidens store hekseforfølgelser fandt sted, „rædselsepidemier“, der havde deres baggrund i en utryg tilværelse. Op gennem århundrederne prægede ulykkerne og farene den enkeltes og familiens livsvilkår. Krige, farsoter, stor dødelighed, manglende sociale sikkerhedsnet, gjorde befolkningen åben for forgørelsestroens logiske tankegang om, at det forfærdelige, der skete, var *skabt* af onde magter. Forestillingen var i overensstemmelse med den officielle djæveltro, men i sin udformning blev den præget af de folkelige forestillinger om modtrolddom, sort og hvid magi. På sæt og vis var det en optimistisk tro. Man gav ikke bare op og bøjede sig, men søgte efter en forklaring og en løsning.

I dag findes kun enkelte forgørelsesbekæmpere. De moderne heksegrupper, der er opstået på et intellektuelt okkult-eksperimenterende grundlag under inspiration fra især England og Amerika, har intet andet tilfælles med den folkelige heksetro end navnet.

Traditionsmaterialet indeholder en rig dokumentation for de mærkelige og vidunderlige helbredelser, men det er karakteristisk, at en ikke ubetydelig del af de historier, der fortælles om de populæreste forgørelsesbekæmpere netop understreger befolkningens uvilje eller manglende tillid over for myndighederne. Befolkningen vidste jo, at myndighederne ikke så med samme velvilje på en trolddomskyndig som Maren Haaning, som de selv gjorde. Her var intet grundlag for at ansøge om en bevilling. Men man kan jo demonstrere på så mange andre måder. Med den kundekreds Vindblæs-konerne havde, som de største af de trolddomskyndige kloge, der formodentlig har virket i Danmark, udgjorde de en reel konkurrence til lægerne. I 1912 skriver

lægen V. Erlandsson opgivende: „Klog af Skade og da jeg ikke ønsker at ødelægge helt den Læges Praxis, jeg vikarierer for, har jeg nu fuldstændig opgivet at foreslå kirurgiske Indgreb, men anvender nu Salver og Smørelser i stor Udstrækning, thi det lader til, at man maa bøje sig for den store Indflydelse, som Maren Honning og andre kloge Koner her paa Egnen har paa Befolkningen”(13).

Herredsfogeden var den lokale myndighedsperson, der havde det lidet taknemmelige job at hente Maren til forhør, og ham var det som blev hovedperson i de mest fornærmende, ydmygende og latterliggørende historier. Folkeviddet tog en hævn, som ekskluderede ham af lokalsamfundet.

Engang stod Maren inde på apoteket i Løgstør, da vognen kørte forbi med herredsfogeden og protokolføreren.

– Nu er det vist bedst, du ser efter at komme hjem, Maren, sagde apotekeren, for der er kørende fremmede til dig.

– Det haster ikke med mig, sagde Maren roligt, jeg skal, så bandede hun, nok komme lige så tidlig som den strisser. Hun gav sig god tid og nåede alligevel til Vindblæs en god times tid før herredsfogeden, der væltede 3 gange på vejen. Kusken kunne pokker forstå, hvordan det gik til, men bedst som de kørte på jævn landevej ved højlys dag, lå de og trillede i vejgrøften med et smadret hjul, en knækket stjært og hamlerne i græsset(14).

Klog af skade tog herredsfogeden Maren Haaning med på vognen næste gang:

Herredsfogeden lod hende sidde ved siden af sig i agestolen, men Maren sad og rykkede til side, som om hun var ked af at sidde ved ham.

– Er du bange for mig, Maren? spurgte herredsfogeden godmodigt.

– Ja, én er jo ikke så glad ved det selskab, sagde hun.

– Er selskabet dig ikke godt nok? spurgte han smilende.

– Der er vel mange, svarede hun.

– Åh sludder, Maren, sagde han, vi er da kun to.

– Ja, men I er jo møjfuld af lus, sagde hun.

– Hvad er jeg, råbte herredsfogeden og så ned af sig, og da var hans pæne kørekappe aldeles

overgjort med utøj. Han havde fået en slem indkvartering og måtte søge Marens hjælp for igen at slippe af med dem(15).

Som de fleste forgørelsesbekæmpere benyttede Maren Haaning ikke alene modtrolddom i sine behandlinger, men også en lang række medikamenter. Lige som for Tjørnehovedkonerne gik de to behandlingsformer op i en højere enhed, der viste sig virksom og gjorde tilstrømningen af patienter større, således som Karsten Bierring har påvist det i sin artikel om Vindblæs-dynastiet i Folk og Kultur 1973.

Men der fandtes også kloge folk, der helt udelod enhver form for trolddom, og en af de dyndigste og mest kendte var nok Peder Krag-sig (1812–95), der boede på en fattig og øde hedeegn(16). Men der kunne nævnes adskillige andre, der lige som Peder Krag-sig virkede i de egne af landet, som traditionelt blev anset for primitive.

Det er i virkeligheden svært at trække linierne op. Man kan sige, at der er en tendens til at de trolddomskyndige i høj grad holder til i landsognene, hvor selve strukturen understøttede deres virke, og at hovedparten af denne type forsvinder i løbet af 1800-tallet. De kloge som kun benytter urter og gamle og nye folkemedicinske medikamenter, er derimod ikke bundet til noget geografisk område eller en bestemt epoke. Også blandt dem finder vi de integrerede kloge, der som Peder Krag-sig og Stine Kudsk er en del af det gamle landsbysamfund. Men de kan lige så vel være eksempler på helt andre typer af kloge og ofte tilhøre de grupper, som folketraditionen har interesseret sig mindre for.

Den integrerede kloge er ofte led i en hel familie. Peder Krag-sigs far var en søgt helbreder, og da han blev gammel fortsatte folk med at komme til sønnen. Stine Kudsk giftede sig ind i en familie af benbrudslæger, hendes ægtefælle og svigerfar havde begge bevilling. Vindblæs-dynastiet omfattede 4–5 generationer og Tjørnehovedfolkene mindst 3. Ofte gik det sådan, at den kloge oplærte sin ægtefælle og et eller flere af deres børn. Men det kunne også ske, at patientskaren bare fortsatte med at

komme til det hus de var vant til og derved *efterhånden* skabte en ny kvaksalver blandt den kloges arvinger.

En del af forgørelsesbekæmperne havde et mindre godt ry på deres hjemegn. Tilsyneladende tog folk på Møn ikke Peder Hendriksen (1833–1923) så alvorligt. Som egnens folk sagde: de var da ikke så dumme, at de troede på ham! Men en lokal læge kunne alligevel påvise, at næsten alle husstande i området før eller siden havde søgt råd hos den kloge Per Hendriks, så det stak altså ikke så dybt her(17). Helt anderledes var holdningen til Reerslevkone, Ane Sørensen, der levede 1812–1885 i Nordvestsjælland. Hun blev anset for at være en heks, og det var altid udensogns patienter, der opsøgte hende. De andre holdt sig langt væk, ja, var heller ikke glade for at få besøg af „heksens datter“, der gerne ville lege med nabobørnene.

Nogle forskere har ment, at når den kloge havde et dårligt ry på sin hjemegn, skyldes det at vedkommende her nemmere kom til at afsløre sig selv som en bedrager, og det skal såmænd nok også være forekommet i visse tilfælde. For nogle af de kloge havde det dog snarere en anden årsag.

En klog kone, Madam Sjelle, der havde en betydelig praksis på Præstø-egnen omkring 1865–78, hutlede sig igennem tilværelsen ved tyveri, bedrageri og kvaksalveri. Folk blev efterhånden bange for hende, og en anden klog kone fra egnen – der havde mindre held med sig i sine behandlinger – udnyttede situationen til at iscenesætte en veritabel heksefordrivelse på en gård, hvor Madam Sjelle havde sin gang. Efterspillet blev endnu værre for „heksen“, for den pige på gården, som hun havde givet behandlinger og truet, fordi hun ikke havde betalt hvad hun skulle, fik straks efter en bullen finger. Nu var Madam Sjelles rygte definitivt ødelagt, og kort efter blev hun anklaget ved en domstol og dømt.

Vilkårene for de kloge folk, der ikke i samme grad var integreret i et lokalsamfund, fremgår i langt højere grad af retsmaterialet. De har for det første været mere

reelle konkurrenter til de professionelle: lægerne, apotekerne, tandlægerne og dyrlægerne.

Dertil kommer, at de generelt har været nemmere at ramme, fordi de ikke i samme grad blev bakket op af en primær gruppe af *potentielle* patienter, men kun af dem der rent faktisk havde hjulpet og disse patienter kunne tit leve mere spredt, således at der ikke opstod nogen gruppefølelse imellem dem. Først i vore dage er dette problem atter blevet reduceret. I 1971 betalte Otto Ballins patientforening den høje, han var blevet idømt for kvaksalveri, og her kom tilhængerne fra mange forskellige egne af Danmark. Gruppefølelsen er ikke længere geografisk bestemt i det moderne massekommunikationssamfund. Man kan ikke i samme grad skitsere en udvikling inden for patienternes klasse- og dannelsesniveau, selv om man til tider møder det synspunkt at det især er naive og uoplyste mennesker. Dette er en „nem“ forklaring, der reducerer problemerne omkring den illegale sygdomsbehandling, og som ikke har sin bund i virkeligheden. Den praktiserende læge W. Dreyer skriver i 1886: „Brugen af Kvaksalvere er saa almindelig ogsaa hos Folk udenfor Bondestanden, at man vanskeligt træffer et Menneske, som ikke en eller anden Gang har konsulteret en saadan“(19). Og dette udsagn er bare et blandt mange.

Givet er det, at der inden for alle klasser har været mennesker, der helt afviste en behandling af den illegale læge, og dette motiv indgår tit i beretningerne. Mylius Eriksen har i sin bog „Den jydsk Hede“ fra 1903 fortalt om sådan en situation:

Jeg var vel otte-ni Aar den Gang og vadede nede i Fjordkanten, da jeg følte et pinefuldt Stik i min venstre Lilletaa. Jeg hoppede hjem, Taaen blev svullen, Foden med, jeg sov ikke i flere Nætter. Vor Huslæge, den gamle Fysikus, lagde Grødomslag og smurte Salver. Ligelidt hjalp det. Saa en Morgen tidlig kom Tjenestekarlen Kræsten hos den Avlsbruger, hvor vi boede, ind og konfererede med Mor. Jeg blev i Hast og Hemmelighed klædt paa, baaret ud i en Vogn der stod forspændt og kørt bag om Byen ad Røgindvejen.

Jeg sad mellem Mor og Karlen og havde den daarlige Fod pakket omhyggeligt ind og strakt frem for mig paa en Fodersæk. Jeg græd af Pine. – Du skal til den kloge Kone, trøstede min Ven Kræsten. – Saa skal dit Ben nok „kere“ sig.

--- Kræsten og Mor talte først dæmpet med Konen i Gaarden, gamle Maren Iisager. Saa blev jeg anbragt paa et Bord i Alkovestuen, Maren vikled Bindet af min Fod, befølte Bullenskab, trykkede paa den ømme Taa, lagde saa sine to Pegefingre over Kors og mumlede en Del Ord, som jeg syntes var fra Bibelen --- Mor og Kræsten stod andægtige hos. Selv var jeg lige ved Graad af Højtidelighed --- Saa fik vi Kaffe med Sukkerkringler. Det hjalp lidt paa Humøret. En Time senere var vi hjemme. Dagen derefter kunde jeg støtte paa Foden, et par Dage endnu – og Sygdommen var helt forbi.

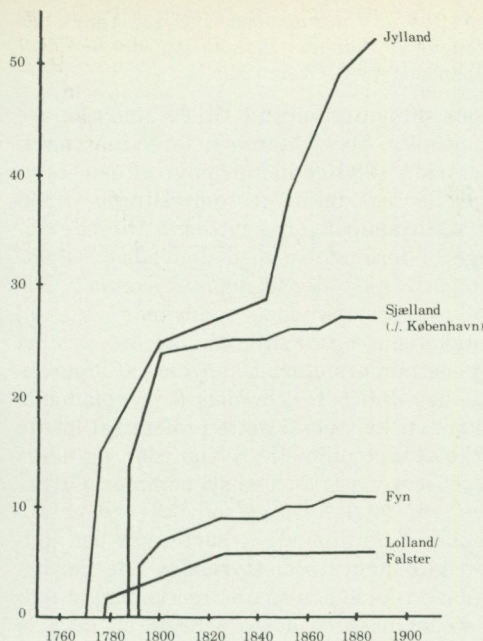
Min Far, som foragtede kloge Koner, og som derfor intet maatte vide om Køreturen til Rindom, lovpriste bestandigt Grødomslaget. Men Mor og Kræsten og jeg selv, vi holdt den Gang paa Maren Iisager. Nu derimod er jeg i dette, som i saa mangt et andet Kapitel bleven en tvivlende Mand --- (20).

4

Der kan være flere årsager til at en patient søger hjælp hos en kvaksalver. En af de vigtigste grunde kan være at patienten ikke har noget rimeligt alternativ. Lægemanglen var et stort problem mange steder i Danmark op til slutningen af 1800-tallet.

Antallet af statslønnede læger – og det vil i 1700- og 1800-tallet sige distriktslæger – havde været i konstant stigning fra år 1771, hvor det første embede blev oprettet. Fordelingen på landsdelene fremgår af skema 1.

Skemaet viser et helt centralt træk i udviklingen. Medens man for Øernes vedkommende havde nået et stabilt antal distriktslægeområder år 1800, sker dette for Jyllands vedkommende først henimod slutningen af århundredet. Kurven stiger stærkt i hele perioden og tilkendegiver et behov, som kun langsomt dækkes. Det er dette behov, der har været medvirkende til forestillingen om, at der fandtes særlig mange kloge i Jylland. Deres tilstedeværelse skyldes altså ikke blot en „primitiv“

Skema 1. Distriktslægeembeder 1771-1884 i Danmark (i. København). Kilde: „Den Danske Lægestand”, ed. F. L. E. Smith og M. C. F. Curtius Bladt, 1872 og 1885.

tankegang fra befolkningens side, men også de samfundsøkonomiske overvejelser fra en stat, der prioriterede bydannelse i højere og forsøgte de tyndt befolkede områder – en problemstilling, som jo ikke er mindre aktuel i dag.

Ud over distriktslægerne kom efterhånden de privatpraktiserende by- og landlæger, samt hospitalslægerne. Hvor der for hele Danmark med undtagelse af København fandtes 1 læge pr. 7.049 indbyggere i 1808, var der i 1850 1 pr. 4.362, i 1871 1 pr. 4.055, og i 1884 1 pr. 3.291 indbyggere. Når København udelades skyldes det den meget store koncentration af læger, der bevirkede, at der i denne by var ca. 1 læge pr. 590-820 indbyggere i samme periode.

Tilsyneladende var lægernes arbejdsmuligheder blevet afgørende forringet om-

kring midten af århundredet, og i flere sammenhænge tales der da også om en overproduktion, selv om det især er i forbindelse med det lønmæssige niveau. Samtidig voksede der imidlertid en ny sygdomsopfattelse frem i befolkningen, og dertil kommer at flere overlevede de sygdomme, der tidligere ville have været dødelige for de svageste. Levealderen steg, og kontaktfrekvensen blev i det hele taget større mellem lægen og befolkningen.

Sygdomsopfattelsen i en befolkning er noget særdeles relativt. Hvilken grad skal en forkølelse være nået til, før det moderne menneske undlader at udføre sit arbejde? Gælder de samme kriterier for en tynd og bleg skoleelev, for en husmandskone, hvor manden arbejder på fabrik og for en ekspeditrice i et parfumeri? Eller hvad med de udbredte ryglidelser, hovedpine og diarré? Man kunne nævne mange andre eksempler, der bringer os i vildrede om, hvad sygdom egentlig er.

Sygdomsopfattelsen er historisk og kulturelt betinget, og den påvirkes i høj grad af de muligheder, der er for at afhjælpe lidelserne. Den professionelle behandling af de psykiske sygdomme var i sin begyndelse næppe mere end en beskyttelsesforanstaltning over for de raske, men op igennem 1800-tallet fik man mere viden og bedre resultater, samtidig med at de mindre syge, der tidligere var forblevet i hjemmet nu kom under lægebehandling. Tilliden virkede selvforstærkende og flere steder kunne hospitalerne dårligt finde plads til de syge. Intet ville dog være mere misvisende end at drage den konklusion, at der gik epidemier af sindslidelse hen over Danmark i denne periode, sådan som en overfladisk iagttagelse måske kunne indicere.

Nu er det så heldigt, at A. Gøricke, der var overlæge på Sankt Hans Hospital for sindssyge fra 1831 til 1863, i en oversigt over hospitalets virksomhed i femårsperioden 1857 til og med 1861 netop tager stilling til dette problem. Han har direkte formuleret det som et spørgsmål og et svar:

Tiltager dog, som saa Mange ville troe, Antallet af de sindssyge i en saa foruroligende Grad? Herpaa vil jeg svare, hvad Erfaringen synes at have overtydet mig om, at den forøgede Folkemængde, den større Civilisation, den Spænding og Stræben fremad, som er vor Tidsalders Kjen- demærke, vel kunne bidrage en Deel til at der nu findes flere Sindssyge, idetmindste i Anstalterne, end tidligere, men Hovedsagen ligger dog vel i, at Publikum nu er kommen meer til den Overbevisning, at en Sindssygdom er en Sygdom, som der bør søges Raad for, at man dristigere uden Skam kan omtale det, naar der i en Familie indtræffer et sligt sørgeligt Tilfælde, og at man ikke behøver at holde Patienten indespærret i Hjemmet eller endog bygge for ham Plankerum, saaledes som saa tidt var Tilfældet tidligere paa Landet; man er nu kommen til den Erkjendelse, at de Syge snarest muligt bør bringes til Anstalter, hvor de kunne helbredes og atter blive nyttige Borgere for Samfundet. Som helbredede udskrives nu i vore 3 anstalter aarligen imellem 120 og 150 Syge, et Antal, der umuligen tidligere kunde opnaas. Som et glædeligt Tegn maa det ogsaa betragtes, at man nu ogsaa begynder at mærke, at Uhelbredelige ikke kunne have det nogetsteds bedre, end i Anstalter, og derfor hyppigen anbringes der(21).

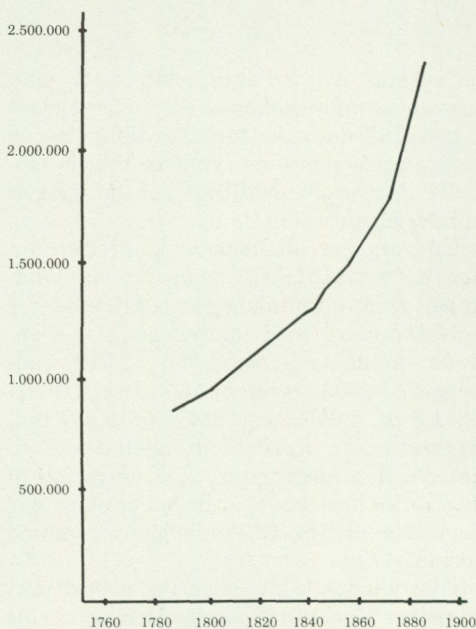
Denne ændring i sygdomsopfattelsen kom formodentlig til at spille en afgørende rolle for mange af de trolddomskyndige, der tidligere havde gjort et stort og frugtbart arbejde for netop disse patienter. Problemet var dog langt fra løst. Noget tyder ovenikøbet på at de sjællandske forgørelsesbekæmpere i stedet i en årrække fik et mere sæsonbetonet arbejde ved behandlingen af de psykisk syge. Hans Peter Jensen, der var overlæge ved Østifternes Sindssygeanstalt fra 1857 til 1862 skriver i sin årsberetning fra 1860:

I det Hele vil det maaske vise sig, at den Vordingborgske Anstalt ligger *vel meget i en Udkant* af den Provinds, den skal tjene for, hvorved Transportomkostningerne for Størstedelen af de Syge uforholdsmæssigt forøges. Allerede nu er Kommunikationen, selv med det nordlige Sjælland, i den lange tid af Aaret, hvor Dampskibsfarten er ophørt, baade besværlig og bekostelig, og ikke faa Syges Indsendelse i betimelig Tid udsættes. Det kan vel ikke Andet end være paafaldende, hvor faa Syge der stadigt indkom-

me i de fem Vintermaaneder. Af de i Aarets Løb optagne 79 Patienter indkom saaledes 60 i de 7 Maaneder April–Oktbr.(22).

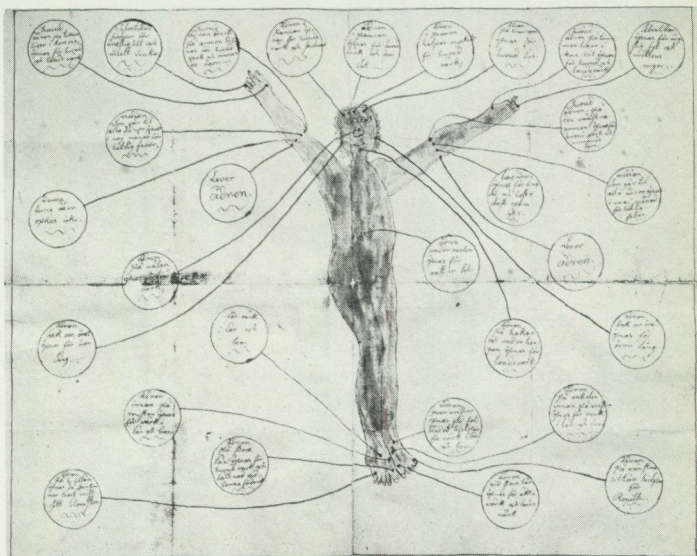
Som udkantssamfund til det europæiske kontinent blev Danmark først i årtierne omkring 1900 gennemtrængt af den industrielle og tekniske omvæltning, men strukturændringerne satte ind allerede tidligere i forbindelse med den store befolkningstilvækst, der fremgår af skema 2. Befolkningsoverskuddet uddybede klasseforskellene, og navnlig skabte det et stort by- og landproletariat, der blev af afgørende betydning for landets tilsyneladende økonomiske vækst. Dette proletariat havde ikke mange officielle rettigheder, og deres ressourcer var små. Ved sygdomme og ulykker var fattigforsørgelsen ikke nogen tillokkende mulighed, og sådan var den heller ikke ment fra de styrendes side, der bevidst ønskede den så afskrækkende, at folk i stedet passede deres arbejde og ikke lå sognet til byrde.

Skema 2. Befolkningstilvæksten i Danmark.

5-6. Kopsætning var en behandlingsmetode som anvendtes i hele 1800-tallet af både læger og kvaksalvere. Billedet nederst viser en kopsætningstavle, hvor der er angivet, hvilke steder på kroppen man skulle udføre kopsætningen mod de forskellige sygdomme. Billedet øverst viser hvordan blodet suges ind i hornet. Foto Nordiska museet.

Proletariatet, der udgjorde størstedelen af befolkningen, var et potentielt publikum for de ikke-autoriserede helbredere. På landet kunne tyende, daglejere og småhushmænd betale den integrerede kloge honoraret i naturalier eller arbejde, og de behøvede ikke at skaffe rede penge, som det ofte kneb med. Og så undgik man det nedværdigende i at få hjælp fra sognet. Byhusholdningerne var i højere grad funderet på pengeøkonomi, men også her virkede de professionelle læger ofte afskrækkende. Det skete også, at man skammede sig over sit tøj, sin bolig eller sin lidelse, som det f.eks. var tilfældet ved fnat og lus.

Samtidig skabtes netop i disse år en egentlig konkurrence til lægernes virksomhed, der var langt farligere og fik langt større betydning end de integrerede kloge folk. Det kommercielle kvaksalveri voksede sig stærkt.

Det var omstruktureringen af samfundet, der dannede grobunden for den eksplosion, der i virkeligheden fandt sted. Foretagsomheden, småindustrierne, de nye kommunikationsveje, den internationale kontakt, alt dette betød, at det kunne betale sig at masseproducere lægemidlerne og lancere nye behandlingsmetoder og instrumenter. Hele befolkningen blev i stand til at læse, og også proletariatet fik sine medier: skillingstryk, ugeblade og aviser. I den kommercielle aktivitet, der udfoldede sig gennem annoncevirksomhed, forretningssalg og demonstrationer gjorde den medicinske handel sig stærkt gældende. Markedet var så kaotisk, at endog en fransk kvaksalver i 1883 kunne bekendtgøre sine træffetider i Paris i Præstø Amtsavis.

I 1872 fik sundhedsmyndighederne, der igen og igen måtte behandle sager vedrørende kommercielle kvaksalvere, til opgave at udarbejde en liste over alle de almindelige midler, der blev falbudt, og listen blev på mere end 100 produkter(23). Dertil kom så alle de dråber og miksturer, pulvere og safter, der ikke blev anset for skadelige nok til at komme med på listen, for slet ikke at glemme alle de instrumen-

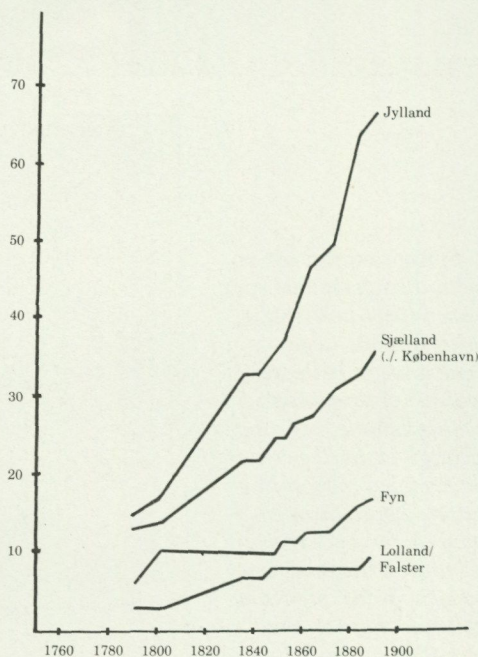
ter, bandager og andre genstande, man i denne sammenhæng slet ikke tog stilling til.

Dette kommercielle kvaksalveri kunne bekæmpes gennem loven om ulovlig handel med medikamenter, og lige som 1794-loven med de få ændringer der skete i løbet af 1800-tallet var en konkurrencelov for lægerne, var denne farmaceuternes.

På skema 3 findes en oversigt over apotekerne i Danmark fra 1787 til 1884. Også i denne oversigt er København undtaget på grund af sine helt specielle vilkår.

Hvor antallet af distriktslæger kun i Jylland var i stadig stigning op i gennem 1800-tallet, og derved markerede et udækket behov, viser denne udvikling sig i forbindelse med apotekernes øgning for både Sjælland og Jylland, og det vil sige for den væsentligste del af Danmark.

Skema 3. Apoteker 1787-1884 i Danmark (./i. København). Kilde: „Den danske Apotekerstand (1770-1870)”, ed. L. Gjerulff og C. A. Jordening 1870, samt „Den danske Lægestand”, ed. F. L. E. Smith og M. C. F. Curtius Bladt, 1885.

Sammenholder man tallene for indbyggerantal pr. apotek i de forskellige europæiske lande bekræftes den ringe dækning. I 1870 var der i Italien 5.569, Storbritanien 9.759, Frankrig 10.202 og Danmark 15.509 indbyggere pr. apotek. For de fleste af de samtidige tyske delstater lå tallene på 7.000 til 9.000. I de andre skandinaviske lande stod det dog endnu værre til: i 1867 var der i Sverige 22.803 indbyggere pr. apotek, og i 1865 var det tilsvarende tal for Norge 29.324. Danmark udgjorde altså i sandhed et godt marked for alle de pseudovidenskabelige produkter, der ofte blev solgt hos den lokale handlende eller blev sendt med postopkrævning.

Både blandt de lægeuddannede og farmaceuterne finder vi kvaksalvere. Tilsyneladende kan det lyde paradoksalt, men det vil sige, at de er blevet dømt efter konkurrenceparagrafferne. På grund af de strenge regler for oprettelse af apoteker, var det efter 1860'erne meget vanskeligt for de ud-

7. En situation som var ret almindelig for nogle årtier tilbage: en klog kone forbinder en skade. Foto Grindsted lokalhistoriske arkiv.

Alle Sorter

Have- og Blomsterfrø af Hr. Gartner
V. Larsens be kendte gode Varer faa's hos
Snedker Hartvig i Dyrlov.

Epilepsie.

Grundig Helbredelse af Nervesygdomme
ved

Auxilium orientis
af **Dr. Boas**, 5 Avenue de la grande
armée, **Paris**.

Dr. Boas Brochure gratis og franco
paa Forlangende.

Konsultationer daglig fra 12 til 2 i
alle Sprog.

Med Udlandet pr. Korrespondance.

Kurhonorar betales efter Helbredelse.

En ung Pige kan faa Blads til 1ste
Mai hos **G. Carstenjen**.

8. Annonce i Præstø Amts Avis 24/2 1883. I slutningen af 1800-tallet skete der en eksplosiv udvikling i den kommercielle kvaksalverivirksomheden.

dannede at finde ansættelse ved farmacien. I 1870 drejede det sig kun om 251, medens 63 var rejst til udlandet og 299 sad i andre stillinger. Her fandtes potentielle medikamentfabrikanter og materialister, der sad inde med den fornødne viden til at fremstille produkterne. I Medicinal-Beretning fra Viborg Physikat for året 1868 skildrer fysikus J. G. Lind denne udvikling:

Pharmaceuter, ofte ikkun med Medhjælper-Examen, have i de senere Aar begyndt at nedsætte sig i Kjøbstæderne som Handlende under Navn af Materialister. Saaledes har i dette Aar en Skrædders Søn her i Byen, som var Medhjælper paa et af Randers Apotheker, etableret en saakaldet Materialhandel her, der dog kun deri er forskjellig fra de andre saakaldte Colonialhandlere, at den er stærkere assorteret med saadanne chemiske Artikler, tildels giftige, som benyttes af forskjellige Fabrikanter, Haandværkere og Kunstnere (især Photographer). Han fører saaledes iblandt andet blaasurt Kali, Blyukker, Anilin og Chromfarver, Levertran o.s.v. At kontrollere saadan Handel, at den ikke gjør Indgreb i Anordningerne eller Apothekernes Rettigheder, er vanskelig; thi foruden at Meget kan foregaa i Smug, kunne de derhen hørende Anordninger ikke siges fri for nogen Uklarhed(24).

For lægernes vedkommende var det navnlig de praktiserende landlæger der kom i klemme. Flere af dem havde opbygget et lille apotek selv. I en sagsbehandling fra 1870 står der, at den anklagede læge „har anført til sin undskyldning, at han har forholdt sig paa denne maade i et Tidsrum af henved tolv Aar uden nogen Paatale, at han véd, at mange Landlæger bærer sig ad paa lignende Maade, og at det er vanskeligt for en læge paa Landet, der har længere Vej til Apotheket, at undgaa at dispensere Medicin”(25). Alle hans forklaringer hjalp naturligvis ikke, det havde været lige ulovligt alle de tolv år.

Efterskrift

1800-tallet blev i Danmark den periode, hvor kimene til det moderne samfund groede frem. I dag har vi ofte svært ved at forstå, hvad det er der sker omkring over-

tro og illegal sygdomsbehandling. Ofte er der en tendens til at gøre den gamle tid alt for idyllisk, medens de aktuelle problemer forklares som kommerciel massekommunikation. Sådanne forenklinger kan være farlige. Det er min overbevisning, at vi kan overskue forholdene langt bedre, når vi kender noget til de historiske og kulturelle forudsætninger – til kontinuiteten i udviklingen – og min artikel er derfor et beskedent forsøg på at åbne for en sådan anvendt kulturhistorisk forskning.

Noter

- 1 J. S. Møller, Gammel Overtro i moderne Belysning (Ugeskrift for Læger 1932, nr. 52).
- 2 Hans Ellekilde, De kloge folk i Tjørnehoved (Årbog for Historisk Samfund for Præstø Amt 1957, s. 5–58).
- 3 Citeret efter K. Carøe, Jyske benbrudslæger (Samlinger til jydsk Historie, 4. Række, Bind III, 1919), s. 432–33.
- 4 Fysikus Holst om benbrudslægen Christen Søgaard Pedersen, der fik bevilling 18. juli 1887.
- 5 Citeret efter K. Carøe, Roldhusmanden, en fynsk kvaksalverslægt (Fra Dansk Medicinsk-historisk Selskab til dets medlemmer. U. A. På Dansk Folkemindesamling registreret som 1906/25, top. 878).
- 6 Citeret efter K. Carøe, Jyske benbrudslæger (Samlinger til jydsk Historie, 4. Række, Bind III, 1919), s. 467.
- 7 Samtidigt læserbrev.
- 8 H. J. Hansen-Sir, Naturlægemetoden contra Medicinen. Trykt 1973 af Dansk Folkemindesamling/Holstebro byhistoriske Arkiv.
- 9 Højesteretstidende 1862, s. 524.
- 10 J. S. Møller, Om Kvaksalveri og Kvaksalvere, 1942.
- 11 Fjerritslev Avis, 9. marts 1956.
- 12 W. Dreyer, Øvre fra Heden, Træk af Overtroen hos Bonden i Nutiden (Tilskueren 1886), s. 294.
- 13 V. Erlendsson, Lidt om den Kloge Kone i Løgstør (Ugeskrift for Læger, 4. juli 1912, nr. 27).
- 14 Gengivet efter Palle Bister Gram, DFS 1906/23, top. 1606.

- 15 Ibid.
- 16 Peder Kragssig er tidligere bl.a. omtalt af H. P. Hansen og Hans Kau. Jeg arbejder for tiden med en mere indgående præsentation af Peder Kragssig, hvor jeg bygger på hans originale optegnelser og dagbøger.
- 17 A. Bertelsen, *Fra en „klog Mand”s Praksis* (Ugeskrift for Læger, nr. 17, 1918).
- 18 Madam Sjelle, Birthe Jensen eller Bertha Jönsdotter, er nærmere beskrevet i min artikel "En jurist blandt almuesfolk" (Folk og Kultur 1977).
- 19 W. Dreyer, *Ovre fra Heden, Træk af Overtroen hos Bonden i Nutiden* (Tilskueren 1886), s. 295).
- 20 Mylius Eriksen, *Den jydsk Hede*, 1903, s. 201–202.
- 21 A. Gøricke, *Statistiske Bemærkninger om de i de sidste 5 Aar i St. Hans Hospital paa Bidstrupgaard behandlede Syge* (Bibliothek for Læger, 5. Række, 4. Bind, 1862), s. 434.
- 22 H. P. Jensen, *Østifternes Sindssygeanstalt ved Vordingborg i 1860* (Bibliothek for Læger, 5. Række, 3. Bind, 1861), s. 126.
- 23 *Om Salg af Arkana* (Bibliothek for Læger, Supplementbind 1873, s. 168–185). Det er min hensigt senere at publicere en artikel om denne liste.
- 24 J. G. Lind, *Medicinal-Beretning fra Viborg Physicat, til det kongl. Sundhedsscollegium i Kbhvn, for Aaret 1868* (Hygiejniske Meddelelser, Bind 5–6, 1866–70, s. 168–69).
- 25 Citeret efter Ugeskrift for Læger, 10. bind, 1870, s. 388.

Summary

Illegal curing of illness as a folkloristic problem

In older Danish folkloristic research, interest concentrated particularly on superstition in folk medicine. The research workers did not include information which modern researchers consider necessary in order to put the matter in a wider social and cultural context. Recorded traditions must therefore be supplemented with other kinds of source material to give a more complete picture of wise men and wise women and their activities in the 19th century.

Denmark was given its first real quackery legislation in 1794. This act contained a paragraph which was difficult to administer. On application those who were particularly skilled could obtain permission to practise within a prescribed geographical area. In that way Denmark acquired several acknowledged quacks – also known as "benbrudslæger", or bone fracture doctors – and the researchers obtained some invaluable material illuminating

the activities of the wise men. Another group of amateur doctors also arose, known as "nødhjælpere" or emergency helpers, i.e. persons whose application to practise as "benbrudslæger" had been denied, but who obtained permission to give temporary assistance without running the risk of being prosecuted for quackery. At the time when these "benbrudslæger", "nødhjælpere" and others applied for permission, the number of customers was so large that there was a danger of their being accused of quackery unless they obtained some form of public acknowledgement. Their opponents were primarily representatives of the official medical profession. These probably had the greatest influence on the granting authorities, and most applications were therefore turned down. But it is questionable whether it had any real importance that the application was turned down as regards

the practice of these quacks. The punishments were after all fairly mild, frequently fines which the sentenced man's customers helped pay.

Wise men and women using only magical means and no medicaments, could not be accused of quackery. Up to 1840 they were prosecuted for "signen og manen", (approx. "blessing and exorcising"), one of the old witchcraft paragraphs. After 1840 people skilled in magic could be sentenced for fraud. It was regarded as an extenuating circumstance where the accused himself was convinced of the usefulness of his magical acts.

When giving a picture of wise men and women and their activities after the act of 1794, it is necessary to include all kinds of non-authorised practising doctors, not just those working with magical means. This is required in order to have a correct impression of the social and cultural background of these phenomena, and in order to evaluate the importance of traditional conceptions.

One type of wise men and women skilled in magic may be called "witch fighters". They belong in the small community where people live in the same spot as generations before them. Everyone knows everybody else, on guard against new impulses. Wars, plagues, high mortality, absence of social security made people receptive to the logical argument of the belief in witchcraft, that everything evil was the creation of evil powers. The idea may coincide with the official belief in the devil, but in its form it is marked by the popular ideas about "counter-magic". The concept of counter-magic is itself an optimistic belief: explanations and solutions of events were being sought. Most "witch fighters" also used a number of medicaments together with the magical means. But there were also wise men who would have nothing to do with magical means and acts.

As regards the geographical distribution of wise men and women, it is hard to make a general statement. However, a trend may be perceived that the magicians primarily lived in the country where the social structure by itself supported their activities. Most of these

disappeared towards the end of the 19th century. Those wise men and women who used only herbs and old and new medicaments from folk medicine are not tied to any geographical areas or specific historical periods. Many of these wise men and women were strongly integrated in the local community. The population backed them up also when they got in trouble with the authorities.

There may be several reasons why a person approaches a wise man for assistance in his illness. One of the reasons may be that no other alternative is available because the public health care sector is poorly developed. In Denmark the shortage of doctors was great far into the 19th century. Jutland was the part of the country to have its need of doctors satisfied last, and characteristically, Jutland is known as an area with many wise men and women.

The concept of illness of a population is culturally and historically influenced, and is very much affected by the facilities available to relieve suffering. A good example is the mental diseases and the treatment of these. During the 19th century it became more and more common that people sought medical assistance for mental illness instead of incarcerating sick people in private homes. This change in the approach to the mentally ill probably came to have a decisive influence for those wise men who had previously done much work for this type of ill people.

The industrial and technical revolution in Denmark in the decades round 1900 plus a large population surplus formed the basis for a growing proletariat. Because of scarce resources this proletariat were potential patients for the non-authorised healers. At the same time the commercial quackery expanded through the ever growing advertising activities. As the pharmacy system was long poorly developed, the soil was fertile for this type of quackery activities. The commercial quackery could be combated through an act on illegal trading in medicaments, an act which aimed at giving the pharmacists monopoly.

*Birgitte Rørbye, M. A.
Danish Folklore Archives
Copenhagen, Denmark*